

T

TÂ
(التاء)

Arap alfabesinin üçüncü harfi.

Ebced tertibinde yirmi ikinci sırada yer alan harfin sayı değeri 400'dür. Türk alfabesinin yirmi dördüncü harfi olan te ince sesliler önünde "tâ"ya (ت), kalın sesliler önünde "tâ"ya (ط) tekabül eder. Fenike dilinde adı *tavdir* ve "işaret" anlamına gelir. İbrânîce ve Ârâmîce'ye aynı adla, Arapça'ya "tâ", Yunanca'ya *tau* adıyla intikal etmiştir. Haç işareti biçimindeki hiyeroglif şekinden gelişmiş olup zamanla artı işareti (+) biçiminde kesişen iki çizgi şeklini, daha sonra üst uzantısını kaybederek bugünkü biçimini (T) almış olmalıdır. Hiyeroglif, geç ve yeni Fenike, erken ve yeni Ârâmî, Yunan, Etrüsk ve Latin şekilleri arasında belirgin bir yakınlık görülmektedir. Arapça tâ şekli hiyeroglif oda planından doğmuş olan "bâ"nın (ب) bir türevidir. Arapça'da tâ kelimesi "sağmal deve, deve sütü kabı; üzerinde yürünmesi kolay toprak" anlamlarına gelir (Halîl b. Ahmed, s. 28, 34).

"ط، د، ت" harflerinin mahreç sahası dil ucu ile üst ön dişlerin kökleridir. "ت" foneminin belirleyici sıfatları şiddet ve hemstir. Harfin telaffuzu sırasında dil ucunun dış köklerine iyice dayanması üzerine ses ve nefes akışının tam kesilmesinin ardından mahrecin birden açılmasıyla güçlü, patlamalı bir soluk akışı, cehri olmayan hafif bir ses eşliğinde (hems) meydana gelir. Fonemin bu iki zıt özelliği onunla başlayan veya son bulan Arapça fiil masdarlarında "şiddet, kuvvet, sertlik" ile "incecik, zayıflık" şeklinde belirgin iki karşıt anlam yansımaları olarak tesbit edilmiştir (Hasan Abbas, s. 55-59). İbn Sinâ "ت" fonemini, avuç içine (veya ele) parmakla ve güçlü biçimde çarpmaktan hâsıl olan sese eşdeğer görür (*Mehâricü'l-huruf*, s. 26, 46). Modern standart telaffuzda "ت" fonemi hafif soluk akışıyla söylenen kapantılı, sert, titreşimsiz bir diş kökü ünsüzdür.

Aslı Grekçe veya Latince olup Arapça'ya Ârâmîce yoluyla giren kelimelerdeki orijinal "ت" fonemi Arapça "ط" ile temsil edilmiştir. Yine Farsça'dan yapılan alıntı-

ت ط

larda orijinal "ت" harfinin Arapça "ط" ile gösterildiğine sıkça rastlanır: Taberistân, Tûs, İstahr gibi. Bu durum Eski ve Yeni Farsça'da "ت" foneminin soluksuz bir ünsüz olduğunu gösterir. Modern Farsça'da "ت" fonemi Arapça'da olduğu gibi hafif soluklu bir ünsüzdür. İran'da Arap alfabesi kullanılmaya başlanınca "ت" fonemi "ت" için, "ط" harfi de Arapça'dan yapılan alıntılar için kullanılmıştır. Türk dilleri Arap harfleriyle yazıldığında ise genel olarak ince ünlüler eşliğinde "ت" harfi, kalın ünlüler eşliğinde "ط" harfi yazılmıştır.

Arap dilinde harf ve isim (zamir) olarak "tâ"nın birçok çeşidi ve işlevi vardır. Yazılış bakımından açık (ت) ve yuvarlak (ط) olmak üzere ikiye ayrılır. Sadece kelime sonlarında çeşitli işlevler için bulunan yuvarlak "ط" duruş halinde "hâ"ya (ه) dönüştüğü için bu adla da anılır. Açık tâ ise duruşta ve geçişte değişime uğramayıp fonetik değerini korur. Yuvarlak tâ daha çok isim ve sıfatların sonunda dişil eki fonksiyonunda bulunur; ancak dişil bir isme sıfat olarak kullanılan faül, mif'âl, mif'il, fail, mif'al vezinlerindeki mübalağa sıfatları eril olarak gelir: "امراءٌ صبورٌ" gibi. Bu kalıplar dişili gösteren bir isim gibi kullanılırsa "ط" alır: "قابلتُ صبوراً" gibi. Söz konusu tâ kadınlara özgü sıfatlara da gelmez: "امراءٌ" gibi. Cins isimlerine ve masdarlara tekil için "ط" gelir: "جوزٌ" (ceviz cinsi) → "جوزةٌ" (bir tek ceviz); "أكلٌ" (yemek) → "أكلتُ" (bir kere yemek) gibi. Sıfat ve masdarlardan isim elde etme (nakil) "tâ"sı olarak da gelir: "حسنٌ" (güzel) → "حَسَنَةٌ" (iyilik, güzellik) gibi. Bazı ism-i fâil ve mübalağa sîgalarında abartı için gelir: "راويةٌ، عادمةٌ، بئانهٌ" gibi. Nisbet (mensubiyet) ifadesi için muntehe'l-cumû' sîgasına "ط" gelir: "أشعريٌّ ← أشاعرٌ ← أشاعرةٌ" gibi.

Baştan, ortadan veya sondan düşen vav ve "yâ"dan bedel olarak gelir: "كِرَّةٌ (كِرْوٌ)، صفةٌ (وصفٌ)، إقامةٌ (إقوامٌ)" gibi. İsmi başka dilden alıntı olduğunu bildirmek

üzere çoğuluna "ط" gelir: "جَوْرَبٌ ← جواربهٌ" gibi. Fiâl, fuül veznindeki cemilerde çoğulluğu pekiştirmek için gelir: "حَجْرَبٌ ← حجارٌ ← حجارةٌ"، "فَحْلٌ ← فحولٌ ← فحولةٌ" gibi. Sayılan ögenin eril olduğunu göstermek üzere 3-10 arası sayılara "ط" gelir: "ثلاثةٌ رجالٌ" gibi.

"ت، ث، ط" ve türevleri şeklinde muhatap, muhatabe ve mütakellimde özne zamir (isim), gâibe sonunda dişil alâmeti harf (ث) olarak gelirken muzâri fiilin gâibe, muhatap ve muhatabe sîgalarının başında muzâri harfi (ت) olarak bulunur. Bir görüşe göre "أنت، أنت" ve türevlerinde "أَنْ" zamir, "ت" ve "ط" ise hitap harfidir. Cemi müennes sâlim eki "ات" olarak gelir. Yemin "vâv"ından bedel olarak ve daha çok "Allah" lafzıyla taaccüp bildiren yemin harf-i cerri olarak kullanılır: "تاللهٌ" gibi. Bunun diğer isimlerle kullanılması nâdirdir. Üçlüyü dörtlü, dörtlüyü beşli köke (sülâsî, rubâi, humâsî) çevirmek için ilhak "tâ"sı olarak getirilir: "عنكبتُ (عنكبت عفرت) ← عفتُ" gibi. "İftiâl" kalıbına işteşlik (müşâreket), dönüşlülük ve abartı gibi mânalar yüklemek için tâ gelir: "إجتمعُ" (toplandı), "ص، ض، ط" (çok kazandı) gibi. İlk harfi "ض، ط" kalın harflerinden biri olan fiilin iftiâl kalıbında tâ "tâ"ya döndüğü gibi ilk harf "صبر ← د، ذ، ز" ise dâl "tâ"ya döndüğü gibi ilk harf "صبر ← اصتبر ← اصطبر"، "ذكر ← اذكر ← اذكر / اذكر" gibi. İlk harf "أ، و، ي" ise bu harfler "tâ"ya idgam edilir: "وحد ← اوتحد ← اتحد" gibi. Açık tâ timsâl, tibyan, melekût, ceberût vb. kelimelerinde zâit olarak gelirken takvâ (vky), takyye (vky), Tevrat (vry), tûcâh (vch), uht (uhy), bint (bny) gibi kelimelerde vâv veya "yâ"dan bedeldir.

Kur'an kıraatinde "tâ"nın kendisine ve "ث، ج، د، ذ، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ" harflerine idgamı câiz görülmüştür:

"ث ← ت : كما بعدت ثمود ← كما بعد تمود"
"ت ← د : أجيبتُ دعوتكما ← أجيبتُ دعوتكما"
(Hûd 11/95; Yûnus 10/89) gibi (diğer örnekler için bk. ez-Zâriyât 51/1; el-İsrâ 17/97; Yûsuf 12/19; es-Sâffât 37/8; en-Nûr 24/4; en-Nisâ 4/56, 90; el-Âdiyât 100/1; Âl-i İmrân 3/72; en-En'âm 6/146; Yûsuf 12/83).

Ayrıca bunlardan "ث، ج، د، ذ، ط، ظ" harflerinin "tâ"ya idgamı câiz görülmüştür:

“ثت ← ت : حديث تَجَبُون ← حد يتَجَبون
“ج ← ت : ذي المعارج تَج ← ذي المعارج تَجْرَج”
(en-Necm 53/59; el-Meâric 70/3-4; diğer örnekler için bk. el-Bakara 2/256; Âl-i İm-rân 3/152; el-Mülk 67/3; el-Mâide 5/28).

Arap dilinde tâ harfi ş, ħ, d, z, r, z, s, ş, ş, ž, t, t, f, k, l, m, n, h, v, y harfleriyle lugavî ibdâle girerek çok sayıda eş anlamlı veya yakın anlamlı kelimenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. T/Ş: tev̄b / şev̄b (geri dönmek); T/Ĥ: metn / meĥn (cimâ etmek); T/D: celt / celd (vurmak); T/Z: hett / hezz (söylemek); T/R: şat' / şar' (yere yıkmak); T/Z: naĥite / naĥize (tabiat, asıl); T/S: tûs / sûs (öz); T/Ş: tev̄k / şev̄k (can atmak); T/Ş: lışt / lışş (hırsız); T/Ž: terĥ / zarĥ (yarmak); T/T: ġatt / ġatt (batırmak); T/Ĉ: nev̄t / nev̄t (sallanmak); T/F: maĥtid / maĥfid (asıl); T/K: sebt / sebĥ (geçmek); T/K: ĩtr / ĩkr (asıl); T/L: ateh / aleh (delilik); T/M: teaş / meaş (ağrımak); T/N: atş / anş (eğmek), T/H: tibriye / hibriye (konak); T/V: tükele / vükele (kaygısız); T/Y: terbit / terbiye (eğitmek).

BİBLİYOGRAFYA :

Halil b. Ahmed, *el-Hurûf* (nşr. Ramazan Abdüttevâb), Kahire 1969, s. 28, 34; Sibeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1403/1983, III, 228, 464, 554; IV, 239, 240, 433; İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naĥv* (nşr. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut 1405/1985, III, 206-207, 269-272, 400, 422-423, 432-434; Ebü'l-Kâsim ez-Zeccâcî, *el-İbdâl ve'l-mu'âkabe ve'n-nezâ'ir* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1381/1962, s. 40-43, 54-56; Ebü't-Tayyib el-Lugavî, *Kitâbü'l-İbdâl* (nşr. İzzeddin et-Tenûhî), Dimaşk 1379/1960, I, 94-153; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-İ'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Dimaşk 1405/1985, I, 145-170; İbn Sinâ, *Meĥâricü'l-ĥurûf* (nşr. ve trc. Pervîz Nâtil Hânlerî), Tahran 1333, s. 17-18, 26, 40, 46; Saymerî, *et-Tebsıra ve't-tezkire* (nşr. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyüddin), Dimaşk 1402/1982, II, 848-859, 939-941; Naim Hâzım Onat, *Arapça'nın Türk Dilıyla Kuruluşu*, İstanbul 1944, I, 53, 129, 169, 170, 171, 173-175, 306-307; İbrâhim Enîs, *el-Eşvâtü'l-lugaviyye*, Kahire, ts. (Mektebetü nehdati Mısır), s. 53, 119-123; Azîze Fevval Bâbestî, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal*, Beyrut 1413/1992, I, 317-326; Hasan Abbas, *Ĥaşa'îşü'l-ĥurûfi'l-'Arabiyye*, Dimaşk 1998, s. 55-59; F. C. de Blois, "Tâ" et "Tâ", *EP*² (Fr.), X, 1.

İSMAİL DURMUŞ

TÂ

(الطاء)

Arap alfabesinin on altıncı harfi.

Ebcded tertibinde dokuzuncu sırada yer alan harfin sayı değeri 9'dur. T harfinin haç (†) biçimindeki hiyeroglif şeklinden gelişerek artı işareti (+) biçiminde kesişen iki çizgi şeklini, daha sonra da üst uzan-

tısını yitirerek bugünkü biçimini (T) almış olduğu sanılmaktadır. Arapça'da "ط" harfi de "T"nin ters istikamette gelişmiş biçimine benzemektedir. Fenike, İbrânî ve Ârâmî alfabelerindeki tet ve Yunanca'daki theta Arapça "ط"ya, Arapça te (ت) ise tav ve tauya mukabil gösterilirse de şekil gelişimi ters olmuştur. Arapça'da tâ' kelimesi "cinsel ilişkiye düşkün ihtiyar; vadinin aşağı kesimi, düz yer" gibi mânalara gelir (Halil b. Ahmed, s. 40-41).

"Tâ'nın "د" ve "ت" ile paylaştığı mahreç sahası dil ucu ile üst ön dişlerin kökleri olarak belirtilirse de tâ kalın (itbâk / isti'lâ) harflerden olduğundan dil ucunun önemli bir kısmı üst damak yüzeyinin ön kısmına doğru kapaklanır. Bu sebeple "tâ'nın üst damak sırtı harflerinden olduğu söylenmiştir. İbn Sinâ da bu harflerin mahrecini üst damak sathının önü diye belirlemiş, hepsinin nefesin / havanın tam hapsedilmesinden sonra birden boşalmasıyla meydana geldiğini, ancak "tâ'nın telaffuzunda dil ucunun daha fazla kısmıyla ve dil ortasının çukurlaşmasıyla hapsedilme işleminin gerçekleştiğini, âni ve şiddetli bir nefes boşalmasıyla fonemin tamam olduğunu belirtmiş ve iki elin hafif çukurlaşmış avuç içlerinin birbirine çarpılmasından çıkan sese eşdeğer görmüştür (*Meĥâricü'l-ĥurûf*, s. 17, 26, 45).

Başta Sibeveyhi olmak üzere eski dilci, râvi ve kârilere "tâ'yı cehr sıfatıyla bugünkü dâd (ض) fonemine benzer şekilde telaffuz etmişlerse de çağdaş Arap lehçelerinin çoğunda tâ (ط) ve tâ (ت) fonemleri birbirine yaklaşmış, birçok yerde aynıleşmiş, bazı yörelerde "ط" "ت"nin kalın şekli olarak telaffuz edilir olmuştur. Günümüzde özellikle Malta ile Doğu Tunus bedevilerinde tâ (ت) gibi, Güney Arabistan'da dâl (د) gibi telaffuz edilmektedir. "Tâ'nın dâd şeklinde telaffuzu diğer Sâmi dillerinde görülmez. Eskilerin "tâ'yı "dâd"a benzer şekilde yumuşak ünsüz olarak telaffuz etmesi, cehr ve hems sıfatlarını birbirine karıştırmalarından ziyade bu fonemlerin aslında böyle olabileceği, belki de eski "dâd"ın bugün Iraklılar'ın telaffuz ettiği şekilde seslendirildiği, daha sonra iki sesin geliştiği ve değişime uğradığı, "tâ'nın hems sıfatı kazanarak bugün bilinen "tâ'ya (ط) dönüştüğü, "dâd"ın hem mahreci hem de sıfatı hemsten cehre değişerek günümüzde bilinen "dâd"a dönüştüğü belirtilmiştir. İbn Cinnî'nin, "İtbâk (kalınlık) sıfatı olmasaydı tâ dâl, sâd da sîn olur, dâd alfabeden kalkardı" sözü bu fonem değişimi-

ni teyit etmektedir (İbrâhim Enîs, s. 53-54). San'a dahil Yemen'in geniş bir bölgesinde sesli harflerin önünde veya arasında bulunan "tâ'nın "dâd"a benzer şekilde yumuşak ünsüz gibi eski telaffuzu devam etmektedir. Ancak konuşma dillerinin çoğunda aynı pozisyondaki "tâ'nın da (ت) yumuşak ünsüz olarak telaffuzu söz konusudur. Ârâmîce yoluyla Yunanca ve Latince'den Arapça'ya geçen kelimelerdeki "t"ler tâ ile (ط), Farsça'dan Arapça'ya yapılan alıntılarda tâ (ت) genellikle tâ ile (ط) temsil edilmiştir: Taberistan, Tûs, İstâhr gibi. İran'da Arap alfabesi kullanılmaya başlanınca tâ (ت) olduğu gibi kalmış, tâ ise (ط) Arapça kelimeler için tercih edilmiştir. Türk dillerinde genellikle ince ünlüler eşliğinde "ت", kalın ünlüler eşliğinde "ط" kullanılmıştır.

Sibeveyhi, Benî Temîm'in, sonu "ض, ص, ض" "ص, ض" olan fiillerde mütakellim zamiri "tû-yü (ت) kalın ses uyumu için "tâ'ya (ط) dönüştürdüğünü kaydeder: "فحصت ← فحصط" gibi (*Kitâbü Sibeveyhi*, IV, 239-240; İbn Cinnî, I, 218). Ayrıca yine ilk harfi "ض, ط, ط" olan fiiller iftîâl babına nakledilince kalın ses uyumu için tâ (ت) harfi "tâ'ya (ط) dönüştürülür: "صبر ← اصبر ← اصطر ← اصطرط" gibi. Gerek eski gerekse yeni tâ (ط) sesindeki kalınlık, sertlik, patlama, şiddet, yumuşaklık, zayıflık gibi nitelikler onu içeren Arapça kelimelerin birçoğunda, özellikle onunla başlayan veya son bulan masdarlarda "büyüklük, irilik, yükseklik, genişlik, yarılma, kırılma, yumuşaklık, tazelik, keskin-güzel koku" gibi anlam yansımalarına sebep olduğu tesbit edilmiş, bilhassa ondaki şiddet sıfatı "İtr, tîb, ĥamt" gibi keskin-güzel koku ifade eden birçok kelimeye kullanılmıştır (Hasan Abbas, s. 119-122).

"Tâ'nın (ط) kendine ve "ذ, ز, س" "ث, ذ, د, ذ, ز, س" harflerine idgamı câiz görülmüştür: "ط ← ط : اهبط طالباً ← اهبطاً" "ط ← ط : حط ← س : حط سالمًا ← حطاً" gibi.

Ebû Amr b. el-Alâ şu âyetlerde "tâ'yı (ط) "tâ'ya (ت) idgam etmiştir:

"لئن بسطت ← بسّ" (el-Mâide 5/28); "قروطيم ← قروّيم" (Yûsuf 12/80); "أحطت ← أحتت" (en-Neml 27/22).

Yine Sûsî rivayetine göre Ebû Amr, "وعملوا الصالحات طوبى ← الصالحات طوبى" (er-Ra'd 13/29) âyetinde tâ (ت) harfini "tâ'ya (ط) Âsım el-Cahderî şu âyette "tâ'yı (ط) "sâd"a (ص) idgam etmiştir: "أن يصلحاً ← أن يصلحاً" (Sibeveyhi, IV, 460; Saymerî, II, 954).